

Γειτονιές στο κέντρο της πόλης: αφηγήσεις και κλίμακες συνύπαρξης στην Κυψέλη

Ντίνα Βαΐου

Το τελευταίο διάστημα, με αφορμή τα επεισόδια ρατσιστικής βίας στην περιοχή του Αγ. Παντελεήμονα, την πλατεία Αττικής και αλλού, έχουν διατυπωθεί από διαφορετικούς φορείς προτάσεις για το κέντρο της Αθήνας, με κεντρικό άξονα την «επάνοδο των κατοίκων» στις κεντρικές γειτονιές.¹ Η επιλεκτική αναφορά σε συγκρούσεις και φαινόμενα βίας, αγνοεί επιδεικτικά δύο σημαντικές μεταλλαγές της τελευταίας 20ετίας: (α) ότι οι γειτονιές του κέντρου κατοικούνται, όχι βέβαια αποκλειστικά από τους «επιθυμητούς» εύπορους νέους νοικοκυραίους, αλλά και από μεγάλο αριθμό μεταναστών και μεταναστριών (150.000 σύμφωνα με την απογραφή του 2001) από 215 εθνότητες, με διαφορετικές γεωγραφίες συγκέντρωσης/διάχυσης στο χώρο της πόλης· (β) ότι αυτός ο πολυεθνικός πληθυσμός χτίζει μαζί με τους ντόπιους άνδρες και γυναίκες καθημερινότητες συνύπαρξης, σε πείσμα εικόνων και αφηγήσεων βίας και παρά τις επίσημες πολιτικές (όπως και την απουσία τους).

Καθώς οι επιπτώσεις της κρίσης χτυπούν όλο και πιο ευρέα στρώματα του πληθυσμού και η παρατεταμένη βαθιά ύφεση απομακρύνει συνεχώς τις πιθανότητες ανάκαμψης, νέες στάσεις και πρακτικές συνυφαίνονται με, και σταδιακά μεταβάλλουν, παλαιότερες σταθερές κοινωνικής οργάνωσης, στις οποίες στηρίχθηκαν ιστορικά οι μηχανισμοί κοινωνικής ένταξης στην πόλη και την κοινωνία (βλ. αναλυτικότερα Μαλούτας κ.ά. 2009, Αράπογλου, Σαγιάς 2008). Στις συνθήκες της παγκοσμιοποίησης και των οικονομικών αναδιαρθρώσεων, οι τρόποι απόκτησης κατοικίας, η πρόσβαση στην

¹ Βλ. για παράδειγμα: «Σχέδιο Δράσης για το Κέντρο της Αθήνας», <http://government.gov.gr> (και εκτενή σχετική αρθρογραφία στον ημερήσιο τύπο της 17 Μαΐου 2011). Επίσης, Βουλή των Ελλήνων, Ειδική Μόνιμη Επιτροπή Προστασίας Περιβάλλοντος, «Ανασυγκρότηση των Πόλεων – Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας: Ένα Σχέδιο για το Ιστορικό Κέντρο της Αθήνας», 29 Μαρτίου 2010.

εργασία και το εισόδημα μέσα από μια πληθώρα τυπικών και άτυπων διαδικασιών, η καθοριστική συμβολή της οικογένειας στην εξασφάλιση φροντίδας για τα παιδιά ή τα ηλικιωμένα και ανήμπορα μέλη της αποσταθεροποιούνται, χωρίς να υπάρχουν μηχανισμοί απορρόφησης των κραδασμών. Στις νέες συνθήκες, αναπτύσσονται έστω και τοπικά και περιστασιακά πρακτικές και τεχνογνωσίες επιβίωσης, συμβίωσης και αλληλεγγύης, οι οποίες αποκτούν ιδιαίτερη σημασία, πέρα από την τωρινή τους εμβέλεια.

Το κείμενο αυτό επιδιώκει να αναδείξει τέτοιες πλευρές των μεταλλαγών της πόλης. Αντλώντας από έρευνα στην Κυψέλη (και σε άλλες γειτονίες της Αθήνας), επεξεργάζεται μια οπτική που δίνει σημασία στα κοινωνικά υποκείμενα και τις πρακτικές τους, αντιλαμβάνεται δηλαδή τη γειτονιά και την πόλη ως χώρο που διαμορφώνεται όχι μόνο από το υλικό περιβάλλον και τις άυλες κινήσεις κεφαλαίων, αλλά και από τους κατοίκους – ενσώματα υποκείμενα, με φύλο, εθνότητα, κοινωνική τάξη, σεξουαλικότητα, ηλικία. Ιδιαίτερα το κείμενο εστιάζει στις καθημερινές πρακτικές συνύπαρξης «ντόπιων» και «ξένων» που επανανοηματοδοτούν την έννοια της γειτονιάς και της γειτονίας, διαπερνώντας και συνδέοντας χωρικές κλίμακες.

Η γειτονιά και το τοπικό ως χωρικές κλίμακες

Η γειτονιά, όπως είναι γνωστό, δεν αποτελεί νέο αντικείμενο προβληματισμού, αντίθετα έχει μεγάλη ιστορία στη συζήτηση για την πόλη, από τις διατυπώσεις της Σχολής του Σικάγου και τις community studies ως τα προγραμματικά μεγέθη των μεταπολεμικών πολεοδομικών σχεδίων και την πολύ πρόσφατη ερευνητική παραγωγή του Κέντρου Έρευνας για τις Γειτονίες (Centre for Neighbourhood Research).² Είναι όμως ενδιαφέρον ότι σε μια περίοδο κινητικότητας, ροών (κεφαλαίων, προϊόντων, ανθρώπων) και σημαντικών αναδιαρθρώσεων που υπονοεί ο όρος «παγκοσμιοποίηση»,

² Λειτουργήσε από το 2001 ως το 2006 σε συνεργασία Πανεπιστημίου του Μπρίστολ (School of Public Policy) με το Πανεπιστήμιο της Γλασκώβης (Department of Urban Studies) (www.neighbourhoodcentre.org.uk), πλέον μη ενημερωνόμενος ιστότοπος).

καταγράφεται μια αυξημένη ενασχόληση με τη «γειτονιά» στην επιστημονική έρευνα/συζήτηση, αλλά και σε μια σειρά ευρωπαϊκές και εθνικές πολιτικές (βλ. π.χ. Parks et al. 2002, Schnur 2008). Η χρήση του όρου σε διαφορετικά πλαίσια αναφοράς και επιστημονικές παραδόσεις έχει οδηγήσει σε πολλαπλές κριτικές και δυσκολίες οριοθέτησής του, οι οποίες ξεφεύγουν από τις προθέσεις αυτού του κειμένου.³ Μια επισήμανση είναι αναγκαία για τη συζήτηση που ακολουθεί: Στον όρο «γειτονιά» συνδέονται, και συχνά συγχέονται, από τη μια μεριά πλευρές που έχουν να κάνουν με τον υλικό χώρο και από την άλλη διαδικασίες που αναφέρονται στις κοινωνικές σχέσεις γειτονίας, παραπέμποντας σε επεξεργασίες που ταύτιζαν μια συγκεκριμένη κοινωνική ομάδα («κοινότητα») με έναν σαφώς οριοθετημένο τόπο.⁴

Από το τέλος της δεκαετίας του 1980 πολλοί ερευνητές αναγγέλλουν το «τέλος του τοπικού» και η διεθνής βιβλιογραφία παραπέμπει σε υπερτοπικά δίκτυα, παγκόσμια κινητικότητα του κεφαλαίου, διεθνείς μεταναστεύσεις, ανταγωνισμούς πόλεων και περιοχών, στη συμπίεση του χρονο-χώρου (time-space compression) κλπ (Castells 1989, Sassen 1991). Θεωρείται ότι μειώνεται η σημασία των κοινωνικών επαφών/αλληλεπιδράσεων, το υλικό και κοντινό δίνει τη θέση του στο virtual και μακρινό. Η συζήτηση αυτή, που μπορεί να πει κανείς ότι κυριαρχεί κάτω από την ομπρέλα της παγκοσμιοποίησης, «φυσικοποιεί» τις παγκόσμιες διαδικασίες ως αναπόφευκτες και συνολικές (Dicken κ.ά. 1997), ενώ παραβλέπει τη συστηματική και επιλεκτική κατασκευή και ιεράρχηση γεωγραφικών κλιμάκων (Nielsen, Simonsen 2003, Brenner 1997, Marston 2000) και αγνοεί ή υποβαθμίζει

³ Για μια αναλυτική συζήτηση βλ. Βαΐου, Καλαντίδης, Λυκογιάννη, Τσίκλη 2007. Βλ. ακόμη Kearns, Parkinson 2001, Forrest 2004.

⁴ Μια τέτοια αντίληψη, που αντλεί από τις community studies, ταυτίζει έναν οριοθετημένο υλικό χώρο (τόπο) με μια κοινότητα ανθρώπων (κατοίκων), όπου η σταθερότητα και η διάρκεια των δεσμών εξασφαλίζεται από τοπικά συγγενικά, φιλικά και δίκτυα γειτόνων, με ιδιαίτερη έμφαση στις σχέσεις αλληλοβοήθειας μεταξύ γυναικών. Κλασσικό παράδειγμα αποτελεί η μελέτη των Young και Wilmott (1957) στο Ανατολικό Λονδίνο.

κλίμακες που βρίσκονται «κάτω» από το παγκόσμιο σύστημα, τις υπερεθνικές συγκροτήσεις και το εθνικό κράτος (βλ. όμως Smith 1996).⁵

Εκτός όμως από τις στρατηγικές του κεφαλαίου και το ρόλο του κράτους, που κυριαρχούν στη σχετική συζήτηση, στην κοινωνική κατασκευή της κλίμακας εμπλέκονται και «άλλες» παράμετροι της κοινωνικής ζωής, όπως η κουλτούρα, η κατανάλωση, το φύλο, η φυλή/εθνότητα, οι καθημερινές πρακτικές, καθώς και διαφορετικά κοινωνικά υποκείμενα. Τέτοιες παράμετροι εισάγουν την οπτική της καθημερινής ζωής και κλίμακες όπως η γειτονιά, η κατοικία, το σώμα – ως κλίμακες που συνυπάρχουν, αλληλοδιαπλέκονται⁶ με πολλές άλλες και αναδύονται διαφορετικούς τρόπους μέσα από τις καθημερινές πρακτικές αλλά και τις αφηγήσεις ζωής, όπως θα δούμε και στο παράδειγμα της Κυψέλης.

Αντλώντας από τη πιο πάνω συζήτηση, η γειτονιά, όπως χρησιμοποιείται στην εργασία αυτή και στην έρευνα στην οποία στηρίζεται, δεν αντιμετωπίζεται ως υλικός χώρος με σαφή οριοθέτηση, ούτε ταυτίζεται με μια συγκεκριμένη και εκ των προτέρων προσδιορισμένη «κοινότητα», αλλά ως μία ανάμεσα σε πολλές και διαπλεκόμενες γεωγραφικές κλίμακες, από το σώμα μέχρι το παγκόσμιο. Αποτελεί σύνθεση (και όχι ταύτιση) τόπου και κοινότητας, στην οποία καμιά από τις δύο συνιστώσες δεν θεωρείται κλειστή και οριοθετημένη (bounded), αντίθετα αποτελεί σημείο συνάντησης μεταβαλλόμενων διαδρομών, όπου η έννοια του ανήκειν αποτελεί αντικείμενο διαπραγμάτευσης. Έτσι, αντλώντας από την προσέγγιση της D. Massey για τον τόπο, η γειτονιά, ως μία ανάμεσα σε πολλές γεωγραφικές κλίμακες, διαμορφώνεται από ένα σύνολο κοινωνικών σχέσεων που

⁵ Οι γεωγραφικές κλίμακες δεν είναι ούτε φυσικές, ούτε παγιωμένες. Κατασκευάζονται κοινωνικά και εμπλέκονται στη συγκρότηση κοινωνικών, οικονομικών και πολιτικών διαδικασιών. Εμπεριέχουν αμφισβητήσεις και κοινωνικές συγκρούσεις, δεν είναι δηλαδή πολιτικά ουδέτερες. Γι' αυτό και πολλοί ερευνητές μιλάνε για την «πολιτική της κλίμακας», τις πολλαπλές διαδικασίες αναδιάταξης κλιμάκων (de- and re-scaling processes), όπως και για «παγκοσμιοποιητικές» διαδικασίες [globalisation]. Βλ. Swyngedouw 1997, Swyngedouw, Baeten 2001.

⁶ Περιφραστική απόδοση του όρου nested scales.

διαντιδρούν σε μια τοποθεσία. Είναι ανοιχτή σε αμφισβήτηση και σε διαφορετικές αναγνώσεις από άτομα και ομάδες που έχουν διαφορετικές εμπειρίες. Συγκροτείται από κίνηση, επικοινωνία, κοινωνικές σχέσεις που πάντα εκτείνονται και πέρα από αυτήν (Massey 2005: 151).

Για να εντοπίσει και να μελετήσει κανείς τέτοιες μεταβαλλόμενες διαδρομές και τις κλίμακες όπου αυτές αναφέρονται χρειάζεται μια οπτική που δίνει σημασία στα κοινωνικά υποκείμενα και τις πρακτικές τους. Εμπεριέχει άρα κοινωνικές δυναμικές, συγκρούσεις, αγώνες, αλλά και στρατηγικές προσαρμογής και επιβίωσης, πρακτικές αλληλεγγύης και καθημερινές ρουτίνες. Για την ανάπτυξη μιας τέτοιας οπτικής είναι αναγκαία η επαφή με το πεδίο και κατάλληλες μέθοδοι, που να μπορούν να αποκαλύψουν τουλάχιστον κάποιες πλευρές των πιο πάνω διαδικασιών. Στη συνέχεια, με αφορμή την Κυψέλη, αναφέρομαι σε ορισμένες από αυτές, από τις οποίες έχει προκύψει ένα πλούσιο υλικό που δεν προσφέρεται ίσως για γενικεύσεις, ανοίγει όμως νέα ερωτήματα καθώς αποκαλύπτει πλευρές της πραγματικότητας που συνήθως ολισθαίνουν στην αφάνεια.

Αφηγήσεις από την Κυψέλη⁷

Στην Κυψέλη, όπου ένας στους τέσσερις κατοίκους είναι «ξένος», διασταυρώνονται πολλαπλές διαδρομές και χτίζονται, όχι πάντα χωρίς εντάσεις, σχέσεις γειτονίας, ανοχής και συνύπαρξης μεταξύ «ντόπιων» και «ξένων». Όπως και σε πολλές άλλες γειτονίες της Αθήνας (τα Σεπόλια, τον Κολωνό, τα Πατήσια κ.ά.), η παρουσία των περισσότερων μεταναστών και

⁷ Το υλικό για την Κυψέλη προέρχεται από δύο κυρίως ερευνητικά προγράμματα, στο πλαίσιο των οποίων (α) έχει γίνει επεξεργασία ποσοτικών δεδομένων και χαρτογραφήσεις της παρουσίας μεταναστών στο Δήμο Αθηναίων σε κλίμακα απογραφικού τομέα, (β) έχουν πραγματοποιηθεί βιογραφικές συνεντεύξεις με μετανάστριες και συνεντεύξεις σε βάθος με ντόπιες, (γ) έχει γίνει συστηματική παρατήρηση και άτυπες συνομιλίες στους δημόσιους χώρους, κυρίως στην πλατεία Κανάρη και την Αγορά της Κυψέλης, (δ) έχουν πραγματοποιηθεί συνεντεύξεις με προνομιακούς πληροφορητές/τριες και με μεσίτες. Βλ. Βαΐου κ.ά. 2007, Vaiou, Lafazani, Lykogianni 2010.

μεταναστριών έχει πάρει μορφές μόνιμης εγκατάστασης, με σημαντικές επιπτώσεις στην αγορά κατοικίας, τη διάρθρωση των υπηρεσιών και του εμπορίου, τη χρήση του δημόσιου χώρου, την καθημερινή ζωή της γειτονιάς. Η παρατήρηση αυτή δεν επιδιώκει να υποτιμήσει τα φαινόμενα αποκλεισμού, «εξαίρεσης» και βίας, που άλλωστε αναδεικνύονται και στα πρόσφατα και παλιότερα επεισόδια σε άλλες γειτονιές του Δήμου Αθηναίων (πχ στον Άγιο Παντελεήμονα, την Πλ. Αττικής, τη Βικτώρια και αλλού). Επιδιώκει όμως να αναδείξει τις διαδικασίες συνύπαρξης που οικοδομούνται σταδιακά, συχνά επίπονα, μέσα από τις διαπλεκόμενες καθημερινότητες ντόπιων και μεταναστών.

Στη συνέχεια σχολιάζω τις σχέσεις γειτονιάς και τις μεταλλαγές της γειτονιάς μέσα από τις αφηγήσεις μεταναστριών και ντόπιων γυναικών, εστιάζοντας σε τρία ζητήματα τα οποία αποκαλύπτουν λιγότερο ορατές πλευρές της γειτονιάς και των σχέσεων γειτονιάς⁸: την *εύρεση κατοικίας*, το *τοπικό εμπόριο*, τις *ανάγκες φροντίδας*. Όπως προκύπτει από διαδοχικές έρευνές μας, οι μετανάστριες, πολύ περισσότερο από τους μετανάστες, είναι εκείνες που επιχειρούν να εξοικειωθούν με τη γειτονιά, να εντοπίσουν ασφαλείς τόπους και διαδρομές στην πόλη, να αποκτήσουν επαφές και δίκτυα αλληλοβοήθειας. Οι πρακτικές αυτές, που στις μέρες μας αποκτούν ιδιαίτερη σημασία για την επιβίωση και την κοινωνική ένταξη, απαιτούν μεγάλη επένδυση σε χρόνο και εργασία η οποία πραγματοποιείται κυρίως από γυναίκες, ενώ οι άνδρες μετανάστες συνήθως περνούν τον εκτός εργασίας χρόνο τους με άλλους μετανάστες από τον τόπο τους ή από το χώρο δουλειάς τους.⁹

⁸ Η συστηματική παρατήρηση στους δημόσιους χώρους της περιοχής συμπληρώνει τις πλευρές αυτές, αποκαλύπτοντας άτυπες και άρρητες συμφωνίες για τη χρήση του δημόσιου χώρου και στρατηγικές συνύπαρξης, που αναπτύσσουν διαφορετικές ομάδες κατοίκων και χρηστών του χώρου. Οι δραστηριότητες που αναπτύσσονται στην Αγορά (γιορτές, μαθήματα ελληνικών, σαββατιάτικη αγορά κλπ) παραπέμπουν σε πιο συγκροτημένες συλλογικές πρωτοβουλίες.

⁹ Οι διαφορετικές αυτές σχέσεις με τη γειτονιά αποτυπώνονται και σε μια σειρά νοητικών χάρτες. Βλ. Vaiou, Lafazani, Lykogianni 2010.

Ψάχνοντας για σπίτι

“Μισή χρόνο δε μπορούμε να βρούμε ενοίκιο. ... Πήραμε τηλέφωνο, από αγγελίες, από εφημερίδες, αν μας ακούν ότι είμαστε ξένοι, δε το δώσουν. [...] Και ευτυχώς είχε ένα συνάδερφος που έμενε εκεί κοντά, και πάνε κάθε βράδυ ένα μαγαζί να πίνει και εκεί, έτσι κι έτσι, έγινε κουβέντα, ένας ψάχνει και έτσι βρήκαμε. [...] Πρέπει οπωσδήποτε κάποιος να πει, ε, αυτοί είναι καλοί άνθρωποι, καλά παιδιά, πως λέτε εσείς, καλά παιδιά είναι, να μας δώσουν κάποιος σπίτι”.

(Νίνα, από τη Βουλγαρία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη, τα παιδιά της έχουν μείνει «πίσω»)

“...το δωμάτιο στην Άνω Κυψέλη. Μια δωμάτιο σε ταρατσα. Όταν έγινε το σεισμό, τότε θυμάμαι τα παιδιά... Τα παιδιά ήταν μικρά, εγώ δούλευα στον Παπάγου και ήρθα με τα πόδια από την Ακαδημία τρέχοντας στο σπίτι [...] με το σεισμό τώρα και τόσα χρόνια. Τέλος πάντων, με το σεισμό αυτό το ταβάνι σε αυτό το δωμάτιο άνοιξε. Και με το πρώτο βροχή που έριξε... και αναγκαστικά έφυγα από εκεί και ήρθα εδώ... . Εδώ στην Κυψέλη, εκεί μετά πήγα σ» ένα άλλο”...

(Αμαλία, από την Αλβανία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη με τον άντρα και τα δύο παιδιά της)

«(οι ιδιοκτήτες του σπιτιού της) είναι καλοί άνθρωποι... Τώρα έχουνε φύγει. Μόνη εγώ μένω εδώ. Έχουνε εμπιστοσύνη σε μας, εμείς όλοι... Δουλεύω... τους καθαρίζω και το σπίτι,. Ουου [...] δεν θέλει (η ιδιοκτήτρια) να φύγουμε από δω. Που ήρθε μετά από χωριό αυτή τρελάθηκε. Έρχεται αυτή σε ένα καινούριο σπίτι. Ωχ! Κάθεται, πίνει καφέ, παίρνει κουλουράκια, τυροπιτάκια, κάθεται εδώ και τρώμε μαζί»...

(Ράνια, από την Αλβανία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη με τον άντρα και τα δύο παιδιά της)

«Είναι πάρα πολύ συνεπείς σε όλα... η κοπέλα που είναι απέναντί μου ...να, παίρνει το διαμέρισμά της, το έχει κάνει κούκλα... ήτανε σε κακό χάλι και έβαλε... πλακάκια έβαλε, το έφτιαξε, το 'κανε καινούργιο».

(Σοφία, κάτοικος Κυψέλης από το 1947)

Με εξαίρεση τη Φωκίωνος Νέγρη, η Κυψέλη είναι «οικονομική περιοχή» και προτιμάται από πολλούς μετανάστες, που στην αρχική εγκατάσταση συχνά συγκατοικούν με συγγενείς, φίλους ή συντοπίτες. Όταν εξασφαλίσουν πιο μόνιμες συνθήκες εργασίας, αναζητούν καλύτερη κατοικία, ιδιαίτερα αν έρθουν και άλλα μέλη της οικογένειας στην Ελλάδα, όπως διηγείται η Αμαλία. Η ζήτηση για κατοικία που δημιουργήθηκε από τους μετανάστες επανένταξε στην αγορά διαμερίσματα και άλλους χώρους που είχαν απαξιωθεί και είχαν μείνει για πολλά χρόνια κενοί.

Όπως φαίνεται από την ιστορία της Νίνας, και επιβεβαιώνεται από μεσσίτες της περιοχής, οι Έλληνες ιδιοκτήτες αρχικά αντιμετώπιζαν αρνητικά την ενοικίαση διαμερισμάτων τους σε «ξένους» και μάλιστα είχαν διαφορετική αντιμετώπιση ανάλογα με την εθνικότητα. Για παράδειγμα, οι μετανάστες από την Πολωνία, τη Βουλγαρία και τη Ρουμανία θεωρούνταν καλοί ενοικιαστές, ενώ οι Αλβανοί και Αφρικανοί «κακοπληρωτές», ή οι Πακιστανοί «βρώμικοι».¹⁰ Οι αντιλήψεις σταδιακά άλλαξαν, καθώς οι «ξένοι» όχι μόνο δεν επιβεβαίωσαν τους αρχικούς φόβους των ιδιοκτητών, αλλά και επισκεύασαν τα σπίτια, κάνοντάς τα αγνώριστα, όπως παραδέχεται η σπιτονοικοκυρά της Ράνιας και υπογραμμίζει η Σοφία.

Η αγορά κατοικίας, κυρίως σε παλιές πολυκατοικίες, είναι στόχος για πολλούς, κυρίως Αλβανούς, οι οποίοι αγοράζουν με μετρητά. Οι αγορές μάλιστα έχουν συμβάλει και στη μεταστροφή της στάσης των ιδιοκτητών,

¹⁰ Συνεντεύξεις με τέσσερα μεσιτικά γραφεία και δύο οικοδομικές επιχειρήσεις που δραστηριοποιούνται στην περιοχή. Βλ. Βαΐου κ.ά.2007, κεφ. 5.5.

μια και, όπως εύστοχα παρατηρεί ένας μεσίτης «τα λεφτά δεν έχουν εθνικότητα και χώρα».¹¹

Καθημερινά ψώνια

«..ο φούρνος ο οποίος ανήκε παλιά σε Έλληνες πουλήθηκε σε αλβανούς, οι οποίοι όμως έχουνε δύο φούρνους. Είναι πάρα πολύ καλός φούρνος, πολύ καλύτερος απ' ό,τι τον είχαν οι Έλληνες. Έχει αναπτυχθεί ας πούμε με τα πράγματα που έχει μέσα, την ποικιλία, το ψωμί είναι υπέροχο... Και στο πλαϊνό μου έχει μια ΕΒΓΑ ας πούμε, που τη λέγαμε παλιά, ξέρεις [...] Πριν πολλά χρόνια την είχαν Έλληνες, μετά ήρθαν Αλβανοί, έχουν αλλάξει τέσσερις φορές, Αλβανοί πάντα».
(Αννα, κάτοικος Κυψέλης από το 1945 που γεννήθηκε).

«έχουν ανοίξει πάρα πολλά [μαγαζιά μεταναστών]. Είναι το Πολωνέζικο στη γωνία της Ζακύνθου, αυτό είναι σούπερ. Πήρα τις προάλλες κάτι πράγματα καταπληκτικά. Κάτι τυριά, κάτι τέτοια. Μαγαζί άλλο που λες έχει με Αιγυπτίους στη Σκύρου, πιο κάτω που είναι μαναβομπακάλικο και έχει διάφορα. Έχει και προς την Κερκύρας, επί της Σκύρου, είχε κάποια άλλα με μαυρούληδες τα οποία κλείσανε πριν κάνα δυο χρόνια, από εκεί έπαιρνα χυμό μάνγκο και τώρα παίρνω από τους Αιγυπτίους έχουν και πολύ ωραίες αραβικές πίτες, πολύ νόστιμες. Αλλά έχει ανοίξει ένα πολύ μεγάλο, που λένε ότι αλλάζει και λεφτά επί της Σκύρου».

(Ελένη, εθελόντρια δασκάλα ελληνικών στο Σχολείο της Αγοράς).

«(Ψωνίζω στο) Βασιλόπουλο, μόνο. Alimenta, δε μ' αρέσει. Είναι πιο ακριβά και όλο σκουπίδια είναι. Δε ξέρω πώς το αφήνουν ανοιχτό [...] Ο Βασιλόπουλος είναι εδώ, Αγ. Μελετίου και Επτανήσων. Είναι λίγο πιο

¹¹ Σύμφωνα με εκτίμηση του μεσίτη Α., οι Έλληνες ιδιοκτήτες διστάζουν να πουλήσουν σε «ξένους» μόνο αν έχουν και άλλο διαμέρισμα στην ίδια πολυκατοικία, μια και είναι διαδεδομένη η αντίληψη ότι ένας «ξένος» συνιδιοκτήτης επηρεάζει την απόφαση Ελλήνων να αγοράσουν ή να ενοικιάσουν, ό.π.

μακριά, αλλά δε πειράζει [...] Πάω λαϊκή εγώ, έχει εδώ την Πέμπτη. Είναι εδώ, Αγ. Γιώργη. Πάω μια φορά τη βδομάδα [...] Εδώ είναι Πακιστανοί. Ψωνίζω... παίρνω αυτό το ψωμί, το αραβικό. Παίρνω κανένα μπαχαρικό ή αν έχει το τσάι του, αυτά...».

(Αθηνά, από την Αλβανία, κατοικεί στην Κυψέλη με το σύντροφό της).

Μέσα στην καθημερινή τους ρουτίνα, μετανάστριες και ντόπιες διασχίζουν αμέτρητες φορές τους δρόμους και την πλατεία, ψωνίζουν στα τοπικά μαγαζιά και σουπερ μάρκετ, σταματούν στο φούρνο, το φαρμακείο ή το ψιλικατζίδικο – επιτελούν αυτό το κομμάτι της οικιακής εργασίας που σχετίζεται με τα καθημερινά ψώνια, για το δικό τους νοικοκυριό και στην περίπτωση πολλών μεταναστριών οικιακών βοηθών και για το νοικοκυριό των εργοδοτριών τους. Μέσα από την επαναλαμβανόμενη «ασήμαντη» αυτή δραστηριότητα βρίσκονται αντιμέτωπες με τις μεταλλαγές του τοπικού εμπορίου, όπου μαγαζιά μεταναστών προστίθενται ή αντικαθιστούν παλιότερα μαγαζιά, συμβάλλοντας σε μια αναζωογόνηση της γειτονιάς που σπάνια αναφέρεται σε επίσημες αποτιμήσεις.

Οι ιστορίες της Άννας, της Ελένης και της Αθηνάς αφηγούνται πρακτικές εντοπισμού, αξιολόγησης, επιλογής που βελτιστοποιούν το διαθέσιμο εισόδημα και αξιοποιούν την ποικιλία του πολυεθνικού εμπορίου, το οποίο έχει αναβαθμίσει την ποιότητα των προϊόντων (φούρνος Αλβανών) και προσφέρει διαφορετικές γεύσεις και προϊόντα (μαγαζιά Πακιστανών και Αιγύπτιων). Η διαφοροποίηση που έχουν φέρει στο τοπικό εμπόριο τα καταστήματα των μεταναστών συμβάλλει σε αλλαγές στις αγοραστικές συνήθειες και γούστα (η Ελένη π.χ. αγοράζει χυμούς μάνγκο). Ταυτόχρονα, τα εμπορεύματα προσαρμόζονται στα τοπικά (πολυεθνικά) γούστα και προτιμήσεις, όπως δείχνει η ποικιλία προϊόντων στο φούρνο, το πακιστανικό μπακάλικο που αναφέρει η Αθηνά ή το αιγυπτιακό μαγαζί από όπου ψωνίζει η Ελένη.

Τα καθημερινά ψώνια αποτελούν σημαντικό πεδίο άτυπων επαφών και εξοικείωσης με τη γειτονιά, όπου αποκτούν σημασία ακόμη και ελάχιστες

άτυπες ανταλλαγές, καθώς διαμορφώνουν ένα οικείο καθημερινό περιβάλλον στην πόλη.

«Τα κορίτσια στο super market, στο φαρμακείο μιλάμε, κάνουμε πλάκα [...] Στην πολυκατοικία είναι μια γυναίκα που παίρνει τα κοινόχρηστα, ελληνίδα, πολύ καλή, με αυτή μιλάμε. Δίπλα είναι μια από την Αίγυπτο μα είναι πολλά χρόνια εδώ, σαν ελληνίδα. Μας αγαπάει, φέρνει δώρα και στα παιδιά μας».
(Ναρίν, από τη Συρία, κατοικεί στην Κυψέλη με το άντρα και τα τρία παιδιά της).

Σε ένα άλλο επίπεδο, η παρουσία μαγαζιών μεταναστών διαμορφώνει ένα πεδίο επικοινωνίας και διαπλοκής του τοπικού με ένα παγκόσμιο εμπόριο που φέρνει αραβικές πίτες, μπαχάρια από το Πακιστάν και χυμούς μάνγκο από την Ινδία και το Μεξικό στην οδό Σκύρου ή στην Κεφαλληνίας, ανοίγοντας τα όρια της γειτονιάς και του τοπικού στον παγκόσμιο χώρο.

Φροντίζοντας κοντά και μακριά, «εδώ» και «εκεί»

«Η μόνη εναλλακτική λύση που υπήρχε, από το να μην πάρουμε γυναίκα, είναι να βάλουμε τη μάνα μας σε ίδρυμα. Ποτέ δεν το θέλαμε και οι δύο αδελφές».

(Γεωργία, απασχολεί 6 μέρες την εβδομάδα μια γυναίκα από τη Βουλγαρία για τη φροντίδα της μητέρας της).

«Τα παιδιά μεγάλωσαν και τα λεφτά δεν φτάνουν. Και σκέφτηκα τι να κάνουμε; Θα έρθω εδώ. Γιατί πολλές γυναίκες έχω ακούσει ήρθαν εδώ και δουλεύανε και είναι ευχαριστημένες. Λέω θα πάω να δοκιμάσω κι εγώ. Γιατί όχι. Κι έτσι ήρθα 1998 [...] Φεύγω, τα παιδιά πώς θα γίνει; [...] Η μαμά του βοήθησε πάρα πολύ στα παιδιά γιατί μένει πιο κάτω [...] Και τώρα αν θέλουν κάτι, να κάνουν κάτι καινούργιο, με παίρνουν στο τηλέφωνο και συζητάμε [...] Αλλάζουνε τα πράγματα γιατί μεγάλωσαν. Τα έξοδα; Εγώ, ποιος άλλος; Γιατί ο άντρας μου δεν παίρνει πολλά λεφτά [...] εγώ βοηθάω

αν είναι να αγοράσουν κάτι και δεν φτάνουν τα δικά του λεφτά, εγώ δίνω, πληρώνω το πανεπιστήμιο».

(Άννα, από τη Βουλγαρία, εργάζεται ως εξωτερική, οι δύο γιοί της και ο πατέρας τους έχουν μείνει «πίσω»).

«... και μια γειτόνισσα, μια Ελληνίδα που μας έβαλε στο σπίτι, με ενοίκιο βέβαια, κι αυτή άρχιζε να με βοηθήσει πάρα πολύ – μου βρήκε δουλειές σε σπίτια[...]. Βέβαια τέσσερα χρόνια δούλεα από το πρωί μέχρι το βράδυ. Γιατί ήταν η μαμά μου εδώ και τους πρόσεχε [τα δύο παιδιά της]...

[...] Έδωσε αυτό το σπίτι αντιπαροχή και όταν φτιάχτηκε μου λέει θέλεις να έρθεις; ...Τώρα βγαίνουμε, είναι το παράθυρό της απέναντι. Και μες τη νύχτα μπορεί κάτι να χρειαστεί [...] Να μαγειρεύω κάτι καλό θα της πάω... [...] Θα πάρει αυτή κάτι απ' έξω που ξέρει ότι αρέσει στην κόρη μου – ξέρει ότι εγώ δεν τα μαγειρεύω – και παίρνει και θα πάρει και για τα παιδιά μου...».

(Ελένη, από την Αλβανία, εργάζεται ως εξωτερική, κατοικεί στην Κυψέλη με τον άντρα, τα δύο παιδιά της και δύο ανίψια).

«...και να σου πω, μια κοπέλα που την είχα για δυο χρόνια, πάρα πολύ καλή, με δυο παιδάκια [...] έρχεται και τώρα στο σπίτι μου με τον καλύτερο τρόπο, να με βοηθήσει, να δει μήπως θέλω κάτι».

(Σοφία, κάτοικος της Κυψέλης από το 1947).

Η φροντίδα του σπιτιού, των παιδιών και των ηλικιωμένων συνήθως θεωρείται ιδιωτική υπόθεση που εκτυλίσσεται στον ιδιωτικό χώρο του σπιτιού. Όμως οι εμπειρίες φροντίδας που αναδύονται μέσα από τις ιστορίες της Άννας, της Ελένης, της Γεωργίας –και χιλιάδων άλλων γυναικών– εκτυλίσσονται σε μια αλληλουχία από διαπλεκόμενες κλίμακες. Η φροντίδα ως αμειβόμενη εργασία, σχεδόν αποκλειστικά γυναικεία, είναι ένα διεθνικό ζήτημα που συνδέει γυναίκες από τα Βαλκάνια και την Ανατολική Ευρώπη με τα σπίτια και τις οικογένειες στην Αθήνα – και σ' όλη την Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη. Ταυτόχρονα περιλαμβάνει σωματική επαφή, φυσική

παρουσία και σκληρή χειρωνακτική και συναισθηματική εργασία, που εμπλέκει συγκεκριμένα σώματα τα οποία κατασκευάζονται ως κατάλληλα για την εργασία αυτή.

Η Γεωργία και η αδελφή της απασχολούν μια γυναίκα από τη Βουλγαρία για να καλύψουν το έλλειμμα φροντίδας που διαμορφώνει η ανυπαρξία υπηρεσιών για τους ηλικιωμένους, καλύπτοντας τις ανάγκες με ανακατανομές εργασίας αποκλειστικά μεταξύ γυναικών (ντόπιων και μεταναστριών εν προκειμένω), όπως παραδέχεται η Γεωργία σε άλλο σημείο της συνέντευξης. Η διευθέτηση της φροντίδας με τέτοιους τρόπους ρυθμίζεται όμως σε εθνική κλίμακα, όχι μόνο από την ανυπαρξία παροχών, αλλά και από τις πολιτικές μετανάστευσης και πρακτικές ανοχής από την πλευρά του κράτους. Στα μεταναστευτικά νοικοκυριά είναι ακόμη πιο προφανής η διεθνική διάσταση της φροντίδας. Η Άννα εργάζεται στην Κυψέλη για να μπορέσει να φροντίσει τα παιδιά της στη Βουλγαρία: στέλνοντας χρήματα που έχουν μεγάλη βαρύτητα στην οικονομία της Βουλγαρίας και κινητοποιώντας συγγενικά δίκτυα γυναικών «εκεί» (στον τόπο προέλευσης). Παρόμοια δίκτυα κινητοποιεί και η Ελένη «εδώ» (στην Κυψέλη), προκειμένου να μπορεί να εργαστεί και να φροντίσει την οικογένειά της και το σπίτι – «εδώ» όσο και «εκεί».

Η αφήγηση της Ελένης αποκαλύπτει όμως και μια άλλη διάσταση της φροντίδας, η οποία συνδέεται με τις σχέσεις γειτονίας και τη σημασία που αποκτά η γειτονία στα νέα συμφραζόμενα της πολυεθνικής πόλης. Η Σοφία, που έχει βιώσει τις μεταλλαγές της Κυψέλης από το 1947, αξιολογεί ως πολύτιμη αυτή την πλευρά της συμβίωσης με τις μετανάστριες γειτόνισσές της. Στις σχέσεις αυτές εμπλέκονται σχέσεις δύναμης μεταξύ γυναικών (π.χ. ανάμεσα σε ντόπιες και μετανάστριες, νεώτερες και πιο ηλικιωμένες γυναίκες, ιδιοκτήτριες και ενοικιάστριες) αλλά και μια αμοιβαιότητα που επενδύει τη γειτονία με σημασιοδοτήσεις και ποιότητες χαμένες από καιρό. Μέσα από τις πρακτικές φροντίδας σε πολλαπλές κλίμακες διαμορφώνονται καθημερινές ρουτίνες εξοικείωσης με τους «άλλους» και τους «ξένους».

Σχέσεις συνύπαρξης - μεταξύ τοπικού και παγκόσμιου

Στις αφηγήσεις των μεταναστριών και των ντόπιων γυναικών, τμήματα των οποίων περιλαμβάνει αυτό το κείμενο, η γειτονιά (η Κυψέλη) αναδύεται ως προνομιακή κλίμακα στην καθημερινή ζωή και ως ένα σύνολο υλικών, θεσμικών, σχεσιακών, φαντασιακών πόρων (resources) με τους οποίους διαφορετικοί κάτοικοι οργανώνουν την καθημερινή τους ζωή. Η πρόσβαση στην κατοικία και την εργασία, τα καθημερινά ψώνια, η φροντίδα στη γειτονιά και πέρα από τα σύνορα της Ελλάδας αποκαλύπτουν σχέσεις γειτονιάς, παγκόσμιες/τοπικές συναντήσεις και διαπραγμάτευση της συνύπαρξης μέσα στην καθημερινότητα (Dyck, Mc Laren 2004), όπου ο αθέατος και απαξιωμένος μόχθος και οι πρακτικές των γυναικών συμβάλλουν στη συγκρότηση «οικείων τόπων» μέσα στην πόλη.

Όμως ούτε η γειτονιά ούτε οι καθημερινές πρακτικές ταυτίζονται με το «τοπικό», όπως επιχείρησε να υποστηρίξει αυτό το κείμενο. Εκτείνονται σε μια σειρά από διαπλεκόμενες χωρικές κλίμακες που αναδεικνύουν τις διεθνικές διαστάσεις των καθημερινών εμπειριών και πρακτικών και υπογραμμίζουν τη σημασία της πόλης και της γειτονιάς για την κατανόηση ευρύτερων έως παγκόσμιων διαδικασιών. Οι έννοιες της γειτονιάς και της γειτονιάς μεταβάλλονται και αποτελούν αντικείμενο διεκδίκησης, διαπραγμάτευσης, κάποτε και σύγκρουσης, και είναι ανοιχτές σε πολλαπλές αναγνώσεις και νοηματοδοτήσεις από διαφορετικές ομάδες και υποκείμενα.

Οι διαφορετικές αλλά διαπλεκόμενες καθημερινότητες «ντόπιων» και «ξένων» ενεργοποιούν διαδικασίες συνύπαρξης, προοπτικά ίσως και κοινωνικής ένταξης. Συμβάλλουν στην ανάπτυξη σχέσεων γειτονιάς, από τις πιο απλές και άτυπες, όπως η αναγνώριση των γειτόνων και ο χαιρετισμός στο δρόμο, μέχρι τις πρακτικές αλληλοβοήθειας (π.χ. για την εύρεση κατοικίας ή για τη φροντίδα) και αλληλεγγύης, οι οποίες αποκτούν μεγάλη σημασία στη δίνη της κρίσης, όπου ακόμα και ελάχιστες πράξεις αμοιβαιότητας και αλληλο-υποστήριξης μπορεί να είναι κρίσιμες για την επιβίωση. Από την άλλη, η συνύπαρξη είναι μια εξοικείωση με τη διαφορά

και τις διαφορές, που μπορεί να οδηγήσει σε επανεκτιμήσεις του ποιος ανήκει πού, πώς υλοποιείται το ανήκειν σε τοπική κλίμακα.

Η γειτονιά είναι το πεδίο όπου πραγματοποιούνται αγώνες για το ανήκειν, αλλά συχνά είναι και το επίδικο σε τέτοιους αγώνες, όπως υπογραμμίζουν οι συγκρουσιακές εμπειρίες σε κεντρικές περιοχές της Αθήνας. Όμως, ακόμη και όταν δεν λείπουν οι εντάσεις και οι συγκρούσεις, διαδικασίες και πρακτικές συνύπαρξης όπως αυτές που αναδύονται μέσα από την έρευνα στην Κυψέλη εμπλουτίζουν και επανανοηματοδοτούν το παλίμψηστο που είναι η πόλη και οι διαφορετικές γειτονιές της. Από τη άποψη αυτή, αποτελούν ένα δυναμικό σημείο εκκίνησης για την ανάπτυξη πολιτικών για την πόλη, με στόχο τη στήριξη της καθημερινής ζωής και την ενίσχυση των πρακτικών συνύπαρξης.

Τέτοιες πολιτικές προϋποθέτουν έναν δημόσιο λόγο ο οποίος καλλιεργεί συστηματικά την ανοχή της διαφορετικότητας αντί να δυναμιτίζει τις εύθραυστες ισορροπίες, να ανέχεται τη ρατσιστική βία και να αναπαράγει αυτό-επιβεβαιούμενες προφητείες περί «εμπόλεμης κατάστασης» και «γκέτο». Προϋποθέτουν ακόμη, παράλληλα με τις πρωτοβουλίες και πρακτικές ομάδων, οργανώσεων και κατοίκων, την επανα-ανάληψη ευθύνης από το κράτος και τον δήμο για τη συγκρότηση αξιοβίωτων καθημερινότητων στην πόλη. Από την άποψη αυτή βρίσκονται μακριά από τις προτεραιότητες της επιχειρηματικής πόλης, των μεγάλων έργων και ενός κέντρου καθαρμένου από τους «ανεπιθύμητους» κατοίκους του. Αντίθετα, επιχειρούν να συγκροτήσουν προτάσεις με και για το μωσαϊκό των πραγματικών κατοίκων.

Τέτοια εγχειρήματα, στο πεδίο του λόγου, των προθέσεων και των μέτρων πολιτικής, μπορούν να ανοίξουν ρωγμές στη λογική του μονόδρομου που διαμορφώνουν τα απανωτά Μνημόνια, οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές, οι καταγιγιστικές επιθέσεις στους μισθούς και το κοινωνικό κράτος, το δημοκρατικό έλλειμμα και η γενική πολιτική αστάθεια. Εδώ, είναι πολλαπλά σημαντική η παρατήρηση της Κωστούλας, εθελόντριας δασκάλας στο Σχολείο της Αγοράς: *«η Κυψέλη παλεύει να μη γίνει ένα τείχος*

ανάμεσα σε απογοητευμένους, οργισμένους μικροαστούς, ελάχιστους έναπομείναντες αστούς και ξένους». Μια τέτοια «πάλη» αποτελεί σημαντικό διακύβευμα για τα χρόνια που έρχονται, με άγνωστη έκβαση στις γειτονιές της πόλης, τουλάχιστον από το οπτικό πεδίο της σημερινής κρίσης.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αράπογλου Β., Σαγιάς Ι., 2008, «Διαδικασίες αστικής ανάπτυξης και χωρικά πρότυπα διαχωρισμού των μεταναστών στην ευρύτερη περιοχή της Αθήνας», *Γεωγραφίες*, 14, σσ. 24-45.
- Βαΐου Ντ., Καλαντίδης Α., Λυκογιάννη Ρ., Τσίκλη Α., 2007, *Ανάπτυξη μεθοδολογικών εργαλείων για τη συγκριτική μελέτη της «γειτονιάς» σε μεγάλες πόλεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, Ερευνητικό Πρόγραμμα στο πλαίσιο χρηματοδότησης της Βασικής Έρευνας από το ΕΜΠ, www.arch.ntua.gr/gs – έρευνα.
- Βαΐου Ν., Καλαντίδης Α., Καραλή Μ., Κεφαλέα Ρ., Λαφαζάνη Ο., Λυκογιάννη Ρ., Μαρνελάκης Γ., Μονεμβασίτου Α., Μπαχαροπούλου Α, Παπασημάκη Κ., Τούντα Φ., Φωτίου Θ., Χατζηβασιλείου Σ., 2007, *Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη: Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας*, Αθήνα, L-Press και ΕΜΠ.
- Brenner N., 1997, «Global, fragmented, hierarchical: Henri Lefebvre's geographies of globalization», *Public Culture*, 10 (1), pp. 135-167.
- Castells M., 1989, *The informational city*, Oxford, Blackwell.
- Dicken P., Peck J., Tickell A. 1997, «Unpacking the global», in R. Lee, J. Wills, (eds), *Geographies of economies*, London, Arnold, pp. 158-167.
- Dyke I., McLaren A., 2004, «Telling it like it is... Gender, place and multiculturalism in immigrant women's settlement narratives», *Gender, Place and Culture*, 11 (4), pp. 513-534.

- Forrest R., 2004, *Who cares about neighbourhoods?*, CNR Paper 26, ESRC Center for Neighbourhood Research, www.neighbourhoodcentre.org.uk.
- Kearns A. & Parkinson M. 2001, «The significance of neighbourhood», *Urban Studies* 38 (12), pp. 2103-2110.
- Μαλούτας Θ., Εμμανουήλ Δ., Ζακοπούλου Ε., Καυταντζόγλου Ρ., Χατζηγιάννη Α., (επιμ.), 2009, *Κοινωνικοί και χωρικοί μετασχηματισμοί στην Αθήνα του 21^{ου} Αιώνα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ.
- Marston S., 2000, «The social construction of scale», *Progress in Human Geography*, 23 (4), pp. 503-529.
- Massey D., 2005, *For Space*, London, Sage.
- Nielsen E. H., Simonsen K. 2003, «Scaling from «below»: practices, strategies and urban spaces», *European Planning Studies*, 11(8), pp. 911-927.
- Parks A., Kearns A. and Atkinson R., 2002, *The Determinants of Neighbourhood Dissatisfaction*, CNR Paper 1. ESRC Center for Neighbourhood Research, www.neighbourhoodcentre.org.uk.
- Sassen S., 1991, *The global city*, Princeton, New Jersey, Princeton University Press.
- Schnur O., (ed.), 2008, *Quartiersforschung. Zwischen Theorie und Praxis*, Wiesbaden, VS-Verlag.
- Smith N., 1996, «Spaces of vulnerability: the space of flows and the politics of scale», *Critique of Anthropology*, 16, pp. 63-77.
- Swyngedouw E., 1997, «Excluding the other: the production of scale and scaled politics», in R. Lee, J. Wills, (eds), *Geographies of economies*, London, Arnold, pp. 167-177.
- Swyngedouw E., Baeten G., 2001, «Scaling the city: the political economy of «glocal» development – Brussel's conundrum», *European Planning Studies*, 9 (7), pp. 827-850.

Vaiou D., Lafazani O., Lykogianni R., 2010, «Urban Interaction Spaces and Social Movements – National Report on Greece», www.gemic.eu.

Young M., Wilmott P., 1957, *Family and Kinship in East London*, London, Pelican.